

UNIVERSITATEA „OVIDIUS” - CONSTANȚA
ȘCOALA DOCTORALĂ
DOMENIUL TEOLOGIE

REZUMAT TEZĂ DE DOCTORAT

LEGĂTURILE MOLDOVEI CU PATRIARHIA
ECUMENICĂ A CONSTANTINOPOLULUI ÎN
A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIV-
LEA ȘI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI
AL XV-LEA

COORDONATOR:

Pr. Prof. Univ. Dr. Nechita RUNCAN

DOCTORAND:

Pr. Bogdan Tudor GAVRILĂ

CONSTANȚA
2019

INTRODUCERE

- 1.1. Argument și obiectivele cercetării
- 1.2. Relevanța și actualitatea cercetării
- 1.3. Stadiul actual al cercetării în domeniu
- 1.4. Metodologia utilizată
- 1.5. Scurt cadru al lucrării

CAPITOLUL I - MOLDOVA ÎNTRE DIMENSIUNILE POLITICĂ ȘI RELIGIOASĂ: O RADIOGRAFIE ISTORICĂ A RELAȚIILOR POLITICE ÎN SECOLUL AL XIV-LEA

- 1.1. Metodologii de cercetare și înțelegere a relației eclesiastice dintre Moldova și Bizanț: configurarea raportului Stat-Bierică
 - 1.1.1. Principii ale organizării eclesiastice în Moldova și relația cu dimensiunea politică
 - 1.1.2. Polaritatea dominium și ecclesia: radiografia evoluției societății moldovenești (secolul XIV-XV)
- 1.2. Contextul politic în Moldova în secolul XIV - condiții premergătoare ale constituirii structurii eclesiastice
 - 1.2.1. Întemeierea Moldovei și independența statală până la 1367
 - 1.2.2. Raportul politic al Moldovei față de Ungaria Polonia între 1367-1370
 - 1.2.3. Poziție independentă a Moldovei față de sistemul angevin în perioada 1370-1382
 - 1.2.4. Vasalitatea Moldovei față de Polonia - o politică de integrare în circuitul lumii (1382-1387)
- 1.3. Moldova între cei doi poli ai creștinismului: Roma și Bizanț (secolul XIV)
 - 1.3.1. Afirmarea Moldovei în Christianitatis - Republica Christiana
 - 1.3.2. Ieșirea Moldovei de sub jurisdicția Romei și intenții de prozelitism catolic

CAPITOLUL II - ÎNTEMEIEREA MITROPOLIEI MOLDOVEI. CONDIȚII, FACTORI POLITICI, CONSECINȚE RELIGIOASE

- 2.1. Bizanțul și importanța lui în amprentarea creștinismului ortodox în zona euro-asiatică
 - 2.1.1. Congruența dintre politic și Biserică în Imperiu Bizantin sau prefațarea misiunii de încreștinare
 - 2.1.2. Patriarhia Constantinopolului - catalizator în dezvoltarea istorică a creștinismului răsăritean
- 2.2. Contextul politico-religios sud-est european al constituirii eclesiastice moldovene
- 2.3. Înființarea Mitropoliei Moldovei (1381-1386) - decriptări cronologice ale constituirii și funcționării eclesiastice
 - 2.3.1. Datarea înființării Mitropoliei Moldovei și raportul acesteia cu Arhiepiscopia de Ohrida în lucrările cronicarilor moldoveni: Dimitrie Cantemir, Miron Costin, Axinte Uricariul, Vasile Buhăescu Cămărașul

2.3.2. Teza înființării Mitropoliei Moldovei de către Iuga prin colaborarea cu Arhiepiscopia autocefală de Ohrida

2.3.3. Teza acordării autocefaliei Bisericii Moldovei de către împăratul Ioannes VIII Palaiologos

2.3.4. Mitropolia Maurovlahiei și Mitropolia Moldovlahiei (Moldovei) au fost două eparhii distincte?

2.3.5. Episcopia de Asprokastron și Episcopia Moldovlahiei - una și aceeași entitate eclezială?

2.3.6. Hirotonia lui Iosif Mușat în contextul relației ecleziastice cu Mitropolia latină a Haliciului. Reconsiderări istorico-critice

2.4. Crearea Mitropoliei Moldovei: iunie 1380 - iulie 1381. Ekthesis Nea și Notitia episcopatum

2.5. Întemeierea Mitropoliei Moldovei: inițiativa Patriarhiei bizantine, consecință a factorilor politici ai țării sau voința poporului?

CAPITOLUL III - RECUNOAȘTEREA CANONICĂ A MITROPOLIEI MOLDOVEI (1401) ȘI DEPĂȘIREA UNEI CRIZE ECLESIASTICE ÎNTRE CONSTANTINOPOL ȘI MOLDOVA

3.1. Disputa moldo-bizantină care a prefațat recunoașterea mitropoliei de către Constantinopol: momentul declanșării și contextul acesteia

3.1.1. Numirea lui Iosif ca mitropolit și afurisenia din partea lui Ieremia

3.1.2. Refuzul autorităților de la Suceava de a accepta mitropoliții greci numiți de la Constantinopol: premiza conflictului

3.1.3. Concomitența conflictului Patriarhiei bizantine cu regele polon Wladyslaw Jagiello și cu Biserica Moldovei

3.1.4. O nouă fază a conflictului între Ștefan I al „Rusovlahiei” și Patriarhia Constantinopolului (1395): numirii protopopului Petru ca exarh patriarhal pentru Mitropolia Moldovei

3.1.5. Inițiativa Patriarhiei Ecumenice pentru reglementarea raporturilor religioase cu Moldova: misiunea mitropolitului Ieremia de Mitylene

3.1.6. A doua intenție de depășire a conflictului: arhiepiscopul Mihail de Bethleem (1397)

3.2. Desfășurarea diplomatică moldo-bizantină în definitivarea structurii ecleziastice moldovene

3.2.1. Istoriografia documentelor în care se certifică recunoașterea Mitropoliei Moldovei de către Patriarhia bizantină

3.2.2. Momentul 26 iulie 1401: Moldova își asigura intrarea în oikoumene

3.2.3. Aducerea moaștelor Sfântului Ioan cel Nou la Suceava

3.3. Recunoașterea Mitropoliei Moldovei - integrarea Bisericii în Stat și a Statului în Biserică conform matricii bizantine

CAPITOLUL IV - EVOLUȚIA ȘI DIMENSIUNEA RELAȚIILOR MOLDOVEI CU BIZANȚUL DUPĂ 1401

4.1. Matricea bizantină asupra evoluției societății moldovenești în secolul XV

4.2. Tiparul relațiilor dintre Moldova și Bizanț în timpul lui Mitropolitul Iosif I Mușat (1401-1415/1416)

- 4.3. Episcopul Maracarie (?) de Poleanina mitropolit al Moldovlahiei - însemnări pe baza Memoriilor lui Silvestru Syropoulos
- 4.4. Mitropolitul Gregorie (1436) - schimbare de optică prin înclinarea unirii religioase cu Roma
- 4.5. Sinodul de la Ferrara-Florența - un capitol important al relației moldo-bizantine. Mitropolii Damian și Ioachim
 - 4.5.1. Mitropolitul Damian (1436-1447) - participant la sinodul unionist
 - 4.5.2. Mitropolitul Ioachim (1447-1452)
- 4.6. Protopopii moldoveni și importanța lor în desfășurarea relațiilor Moldova-Bizanț
- 4.7. Mitropolitul Teoctist I și schimbarea de optică a relațiilor moldo-bizantine după 1453

CAPITOLUL V - DIFUZAREA ELEMENTELOR BIZANTINE ÎN MOLDOVA (SECOLUL XV). CONTINUITATE SAU DISCONTINUITATE SUB RAPORT RELIGIOS

- 5.1. Amprente culturale bizantine în spațiul religios și social moldovenesc
- 5.2. Ajutoarele domnilor moldoveni mănăstirilor athonite - consecință a relațiilor eclesiastice moldo-bizantine

CONCLUZII

BIBLIOGRAFIA

Prezenta teză de doctorat, intitulată *Legăturile Moldovei cu Patriarhia Ecumenică a Constantinopolului în a doua jumătate a secolului al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al XV-lea*, intenționează să decripteze istoric, religios, politic și cultural conexiunile în variatele lor aspecte dintre noul stat românesc înființat și centrul religios al creștinismului răsăritean, Bizanț. Cercetarea mea vizează analiza episodului foarte important din viața religioasă a Moldovei și anume înființarea și confirmarea din partea Patriarhiei bizantine în baza logicii canonice și de jurisdicție specifică creștinismului ortodox. Acest episod deschide secolul al XV-lea (1401) și, practic, generează o nouă structură a relației politice dintre Bizanți și Moldova. Din aceste considerente, analiza mea va avea o dimensiune interdisciplinară desfășurându-se în plan istoric, religios, politic, cultural.

Trebuie menționat faptul că motivația tradițională atribuită de istoriografia românească întemeierii Mitropoliei Moldovei este obținerea legitimității politice girate de Bizanț, menită să confere soliditate tinerei Puteri voievodale atât din perspectiva externă, cât și prin racordarea cu realitățile interne. S-a ajuns astfel la „desăvârșirea construcției de stat”¹, cum sublinia Ștefan Gorovei, proces ce se înscrie printre „cele trei tendințe istorice esențiale care au dus la apariția celor două entități politice românești, în secolul XIV: 1) agregarea formațiunilor politice existente în același cadru

¹ Ștefan Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, p. 173.

teritorial, 2) crearea instituțiilor supreme ale Puterii, laice și ecleziastice, și 3) emanciparea teritoriilor celor două state și afirmarea lor autonomă în planul relațiilor internaționale”². Întemeierea Mitropoliei Moldovei a reprezentat „rezultatul întâlnirii dintre voința politică a «Puterii voievodale» de a-și desăvârși neatârnarea prin obținerea unei surse proprii de legitimitate spirituală și efortul Patriarhiei ecumenice de a recupera pozițiile pierdute în Europa răsăriteană în favoarea catolicismului”³, în condițiile în care tendința Moldovei de a obține independența ecleziastică de Roma a fost blocată de politica dusă de Ludovic de Anjou⁴. Așa s-ar putea crede că, prin întemeierea Mitropoliei, act decizional al împăratului bizantin și al patriarhului ecumenic⁵, Moldova a intrat în „Commonwealth-ul bizantin”⁶, „trecerea de la Roma la Constantinopol”⁷ inaugurând ceea ce s-a numit „perioada bizantină”⁸.

Practic acum încep relațiile bizantine ale Moldovei cu patriarhia constantinopolitană, relații politice, istorice care au prins contur oficial, diplomatic. Actul de întemeiere a Mitropoliei Moldovei certifica diplomația Moldovei cu Bizanțul⁹. Numai că lucrurile nu au fost așa simple. În cazul Moldovei, Patriarhia ecumenică nu s-a arătat deloc nerăbdătoare să-și recupereze pozițiile și nici să acorde legitimitate Voievodatului de la Est de Carpați. Documentele păstrate sugerează o cu totul altă desfășurare a faptelor, ele evidențiind și serioase dificultăți de comunicare și informare între cele două părți. „Spre deosebire de alte state ortodoxe, se pronunță Liviu Pilat, intrarea Moldovei în cadrul *Oikumene*-i bizantine s-a făcut într-un mod specific - într-un limbaj mai plastic, am putea spune pe ușa din dos. Departe de a se derula într-un cadru armonios, relațiile moldo-bizantine au degenerat, la scurt timp, într-un conflict deschis, caracterizat nu doar prin absența oricărei legitimități spirituale, ci și prin anatemizarea elitei politice și a tuturor credincioșilor din Moldova”¹⁰.

Lumea bizantină a exercitat asupra vieții religioase și culturii românești o configurație creștin-ortodoxă. Pentru români, realitățile Imperiului Bizantin sunt profund integrate propriilor tradiții instituționale și culturale ca să putem considera lumea bizantină numai de la distanța obiectului de cercetare științifică sau de

² Serban Papacostea, *Întemeierea Țării Românești și a Moldovei și românii din Transilvania: un nou izvor*, în “Geneza statului în Evul Mediu românesc, Cluj, 1988, p. 76.

³ Gh. Moisesescu, *Catolicismul în Moldova până la sfârșitul veacului XIV*, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1942, p. 60.

⁴ V. Grecu, *Bizanțul și catolicismul în trecutul nostru îndepărtat*, în „Studii Teologice”, an II, 1950, nr. 9-10, p. 563.

⁵ Cf. Liviu Pilat, *Între Roma și Bizanț. Societate și putere în Moldova (secolul XIV-XV)*, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, Iași, 2008, p. 256.

⁶ Dimitri Obolensky, *Un commonwealth medieval: Bizanțul. Europa de Răsărit*, trad. de Claudia Dumitriu, Editura Corint, București 2002, p. 284.

⁷ Al. Simion, *Moldova între Vilnius și Moscova, Anii trecerii de la Roma la Constantinopol (1386-1389)*, în SUBB, *Historia*, XLVIII (2003), nr. 1-2, p. 7.

⁸ Ștefan S. Gorovei, *La începutul relațiilor moldo-bizantine: contextul întemeierii Mitropoliei Moldovei*, în “Românii în istoria universală”, III, coord. I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iasi, 1988, p. 874.

⁹ Cf. A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolul XVI-XVIII*, București, 1983, p. 40.

¹⁰ Liviu Pilat, *Între Roma și Bizanț. Societate și putere în Moldova (secolul XIV-XV)*, p. 257.

contemplație paseistă, cum se pronunța Virgil Cândea: „Evocarea acestei lumi este întâmpinată la noi cu afecțiune și mândrie pentru că simțim Bizanțul ca în mare măsură al nostru, de aceea orice semn de prețuire a valorilor lui îl înțelegem ca pe un omagiu adus însăși originilor civilizației românești”¹¹.

La sfârșitul unui conștiincios examen al relațiilor politice, eclesiastice și economice dintre români și Imperiul Bizantin, în secolele IX-XV (directe și indirecte), stabilind diagrama variabilă a interesului manifestat de Constantinopol, fie pentru regiunea ponto-danubiană, fie pentru teritoriile românești de la sud sau nord de Carpați, Liviu Pilat în lucrarea sa „Între Roma și Bizanț. Societate și putere în Moldova (secolul XIV-XV)” a atras atenția asupra momentului când „Bizanțul real dispărut la pragul dintre secolele XV și XVI, locul său e luat de un Bizanț ideal care va dura prin instituțiile, literatura și arta sa, un Bizanț perpetuat prin structurile Muntelui Athos și ale Patriarhatului ecumenic și cu care voievozii români vor dezvolta raporturi de o particulară consecvență”¹².

În toate domeniile constatăm un puternic transfer de valori bizantine în viața socială și în creația culturală a țărilor românești medievale. Acest transfer, adesea indirect, nu a însemnat nici preluare în bloc, neselectivă, nici imitație servilă. Concluzia lui Alexandru Elian privind Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea poate fi, sub acest raport, generalizată: „Pentru Moldova secolului al XV-lea, raportul moldo-bizantin se concentrează în mod special pe definitivarea structurii eclesiastice, iar influențele bizantine se rezumă, mai ales în lipsa unor contacte directe mai bogate și mai prelungite, la acceptarea și fructificarea unui prestigios stil de cultură - stilul bizantin -, a cărui importanță pentru Europa răsăriteană e comparabilă, dacă nu superioară, aceleia pe care stilul romanic sau gotic și-o câștigaseră în Occidentul european”¹³. „Bizanțul, cum se pronunță Valentin Georgescu, este mai mare prin ajutorul involuntar pe care l-a furnizat altora pentru a se naște diferiți de el, decât prin implantarea fidelă a chipului său, care a fost în același timp inimitabil, ireversibil și, până la urmă, imperfect și trecător”¹⁴.

Lucrarea de față își propune să dezvolte relațiile Moldovei cu Bizanțul sub raport religios, prin însrierea canonică a Mitropoliei Moldovei în ansamblul creștinismului istoric. Se conturează astfel în istoria Bisericii Ortodoxe Române un capitol important, iar raportarea critică la acest eveniment ajută la o înțelegere corectă a relațiilor moldo-bizantine până la 1453, când Constantinopolul este cucerit de turci.

Relațiile dintre Bizanț, mai precis dintre Patriarhia Ecumenică, și Moldova în a doua jumătate a secolului al XIV-lea și prima jumătate a secolului al XV-lea a constituit, datorită momentul de înființare și confirmare a mitropoliei moldovenești, un subiect de largă dezbateră în spațiul academic românesc. Începând din secolul XIX și

¹¹ Virgil Cândea, *Noi și Bizanțul*, în „Lumea Bizanțului: volum pregătit în întâmpinarea celui de-al XIV-lea Congres internațional de studii bizantine (București, 6-12 septembrie 1971), p. 45.

¹² Liviu Pilat, *Între Roma și Bizanț. Societate și putere în Moldova (secolul XIV-XV)*, p. 6.

¹³ Alexandru Elian, *Moldova și Bizanțul în veacul al XV-lea*, în „Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare”, București 1964, p. 114.

¹⁴ Valentin Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București 1980, p. 18.

continuând cu noile descoperiri de manuscrise care oferă informații despre acest raport moldo-bizantin, cercetările istoricilor români au avansat în oferire de informații mult mai articulate din punct de vedere cronologic și descriptiv al faptelor, observându-se o efervescentă de dezbateri acordată acestui subiect.

Notăm aici unele din cele mai relevante producții istorico-critice care s-au focusat pe tema relației dintre Moldova și Patriarhia Constantinopolului în secolele XIV-XV: Liviu Pilat, *Între Roma și Bizanț. Societate și putere în Moldova (secolul XIV-XV)*, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, Iași, 2008; Ștefan S. Gorovei, *La începutul relațiilor moldo-bizantine: contextul întemeierii Mitropoliei Moldovei*, în "Romanii în istoria universală", III, coord. I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iasi, 1988; A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolul XVI-XVIII*, București, 1983; Șerban Papacostea, *Întemeierea Mitropoliei Moldovei: implicații central și est-europene*, în "Romanii în istoria universală", III, coord. I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iasi, 1988; Alexandru Elian, *Moldova și Bizanțul în veacul al XV-lea*, în „Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare”, București 1964; Valentin Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București 1980; C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei de Moldova și Suceava*, Iași, 1888; I. Mitrea, *Influența bizantină în cultura materială și spirituală din regiunea subcarpatică a Moldovei în secolele VI-X*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie)*, 30, nr. 2, 1979; Prof. Emilian Popescu, *Completări și rectificări la Istoria Bisericii Moldovei și la relațiile cu Bizanțul în prima jumătate a secolului al XV-lea*, în „Teologie și Viata”, anul III, nr. 4-7, aprilie-iulie 1993; Ciprian Zaharia, *Iosif I Mușat întâiul mare ierarh roman. Noi marturii privind viața culturală și spirituală a Moldovei în secolele XIV și XV*, Huși, 1987; Alexandu I. Gonța, *Mitropolia și Episcopiile moldovenești în secolul al XIV-lea*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, 1958, nr. 1-2; Nicolae Șerbănescu, *Mitropolia Moldovei și Sucevei. 600 de ani de la prima mențiune documentară a existenței ei*, în „Biserica Ortodoxă Română”, an CIV, 1986 etc.

Întrucât analiza noastră vizează un exercițiu de cercetare analitic istoric, metoda generală pe care am folosit-o este cea istorică, întrucât ne-a permis să punem cât mai bine în atenție cadrul istorico-politic și religios al relațiilor dintre Moldova și Patriarhia bizantină în secolul al XV-lea. Această metodă ne oferă și posibilitatea evaluării critice și corecte a datelor și informațiilor referitoare la evenimentul din 1401, să discernem pe baza noilor avansări în cercetarea temei ceea ce este corect și fals din punct de vedere istoric.

Ca surse am folosit documentele istorice cu relevanță pe tema cercetată: Darrouzes, J., *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris, 1981; *Documenta Romaniae Historica, A. Moldova*, vol. II (1384-1448), întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu, L. Șimanshi, București, 1975; *Documenta Romaniae Historica, A. Moldova*, vol. I (1449-1486), întocmit de L. Șimanshi, Georgeta Ignat, D. Agache, București, 1976; *Documente privind istoria României. Veacul XIV, XV, A. Moldova (1384-1475)*, București 1954; *Documente privitoare la istoria romanilor* culese de E. de Hurmuzaki, vol. I, partea 2: 1345-1450, culese, adnotate și publicate de Nic. Densușianu, București, 1890; *Fontes Historiae Daco-Romanae (Izvoarele istoriei*

Romaniei), vol. IV: *Scriptores et acta Imperii Byzantini saeculorum IV-XV* (*Scriitori și acte bizantine, secolele IV-XV*), edit: H. Mihăescu, R. Lăzărescu, N.Ș. Tanașoca, T. Teoteoi, București, 1982; Haller, Johannes ed., *Concilium Basiliense*, vol. I.-V, Basel, 1896-1904; Mansi, Gian Domenico (ed.), *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio editio nova* vol. XXIX.-XXXI, 1961; Miklosich, Fr., Ios. Muller, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, Vindobonae, MDCCCLX-MDCCCLXII, 1860-1862; *Monumenta Conciliorum generalium seculi XV.*, Scriptorum, vol. I., II. and III, Vienna, 1857-1895; Năsturel, P.S., *Facsimile de texte și documente bizantine din veacurile XIV-XV privitoare la istoria Bisericii Române*, București, 1946; Parthey, G., *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graece Episcopatum, accedunt Nili Doxapatrii Notitia patriarchatum et Locorum nomina*, Berolini, 1866 și Sylvester Syropoulos, *Mémoires*, ed. and trans. V. Laurent, *Concilium Florentinum: Documenta et Scriptores* 9, Rome, 1971.

Structura demersului științific se dezvoltă pe parcursul a cinci capitole echilibrate, cu subcapitole aferente, după cum urmează. Capitolul I - *Moldova între dimensiunile politică și religioasă: o radiografie istorică a relațiilor politice în secolul al XIV-lea* - își propune să ne introducă în contextul prezenței Moldovei pe scena politică și religioasă a secolului al XIV-lea, context care va contura modul în care acest spațiu românesc își va dezvolta relațiile cu Patriarhia Constantinopolului. În acest scop, s-a explorat cadrul istoric al întemeierii Moldovei, raportul politic Ungaria și Polonia între 1367-1370, poziție independentă a Moldovei față de sistemul angevin în perioada 1370-1382 și vasalitatea Moldovei față de Polonia - o politică de integrare în circuitul lumii (1382-1387). O altă temă absolut necesară cercetării a fost situarea Moldovei între cei doi poli ai creștinismului: Roma și Bizanț (secolul XIV), realitate care ne ajută la o mai bună înțelegere a tiparului de influență pe care Bizanțul l-a exercitat asupra Moldovei din punct de vedere eclesiastic.

Capitolul al II-lea - *Întemeierea Mitropoliei Moldovei. Condiții, factori politici, consecințe religioase* - se deschide cu o sumă de precizări despre importanța și rolul Patriarhiei Bizantine jucat în dezvoltarea eclesiastică a Moldovei. În această ordine de idei, primele două subcapitole ale acestui capitol sunt rezervate precizării importanței Bizanțului în amprentarea creștinismului ortodox în zona euro-asiatică și contextul politico-religios sud-est european al constituirii eclesiastice moldovene. Practic, această secțiune ne introduce în tematica celei de a doua părți a acestui capitol, și anume înființarea Mitropoliei Moldovei (1381-1386). Aici s-au avut în vedere următorii vectori de analiză: datarea înființării Mitropoliei Moldovei și raportul acesteia cu Arhiepiscopia de Ohrida în lucrările cronicarilor moldoveni: Dimitrie Cantemir, Miron Costin, Axinte Uricariul, Vasile Buhăescu Cămărașul, teza înființării Mitropoliei Moldovei de către Iuga prin colaborarea cu Arhiepiscopia autocefală de Ohrida, teza acordării autocefaliei Bisericii Moldovei de către împăratul Ioannes VIII Palaiologos, hirotonia lui Iosif Mușat în contextul relației eclesiastice cu Mitropolia latină a Haliciului, vizându-se, în final, un răspuns la întrebarea dacă întemeierea Mitropoliei Moldovei a fost inițiativa Patriarhiei bizantine, consecință a factorilor politici ai țării sau voința poporului?

Capitolul al III-lea - *Recunoașterea canonică a Mitropoliei Moldovei (1401) și depășirea unei crize eclesiastice între Constantinopol și Moldova* - explorează stadiul de criză a relațiilor dintre Moldova și Bizanț, urmărindu-se prezentarea sistematică a acestei situații: numirea lui Iosif ca mitropolit și afurisenia din partea lui Ieremia, refuzul autorităților de la Suceava de a accepta mitropoliții greci numiți de la Constantinopol, concomitența conflictului Patriarhiei bizantine cu regele polon Wladyslaw Jagiello și cu Biserica Moldovei, numirea protopopului Petru ca exarh patriarhal pentru Mitropolia Moldovei, misiunea mitropolitului Ieremia de Mitylene și a arhiepiscopul Mihail de Bethleem (1397). Ultima secțiunea a acestui capitol este rezervată oficializării recunoașterii Mitropoliei Moldovei de către Patriarhia bizantină la 26 iulie 1401, eveniment consacrat și prin aducerea moaștelor Sfântului Ioan cel Nou la Suceava.

Capitolul al IV-lea - *Evoluția și dimensiunea relațiilor Moldovei cu Bizanțul după 1401* - intenționează o analiză istorică a continuității relațiilor moldo-bizantine în timpul mitropoliților moldoveni: Iosif I Mușat, Gregorie, Damian, Ioachim, Teoctist I, prin precizarea pendulării orientării eclesiastice a Moldovei fie spre Bizanș, fie spre Roma. Acest lucru devine are un contur de evidență prin observarea atentă a modului de participare a ierarhiei moldovene la Sinodul de la Ferrara-Florența.

Capitol al V-lea - *Difuzarea elementelor bizantine în Moldova (secolul XV). Continuitate sau discontinuitate sub raport religios* - se desfășoară pe două secțiuni generale, și anume: amprente culturale bizantine în spațiul religios și social moldovenesc, respectiv ajutoarele domnilor moldoveni mănăstirilor athonite - consecință a relațiilor eclesiastice moldo-bizantine, în scopul de a oferi un răspuns dacă Bizanțul și-a exercitat sau nu amprenta asupra Moldovei din punct de vedere religios și cultural în cursul secolului al XV-lea.

Prezenta teză de doctorat s-a dorit o explorare istorică a relațiilor religioase între Moldova și Patriarhia Ecumenică a creștinismului răsăritean în cursul secolului al XV-lea, în mod special, și în extensivă o încadrare a relațiilor diplomatice și culturale în complexul realității istorico-politice între Bizanț și Moldova. Atenția mea s-a centrat pe problema recunoașterii structurii eclesiastice mitropolitane de către Constantinopol, urmărindu-se cauzele conflictului între cele două entități eclesiastice, condițiile reconcilierii și efectele confirmării comuniunii canonice. În această ordine de idei s-a urmărit contextul istorico-politic al acestui eveniment din 1401.

În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, deși recunoscuse alte două Biserici autocefale cu rang de patriarhii, Patriarhia ecumenică din Constantinopol se bucura de mare prestigiu în cadrul Ortodoxiei. Chiar și bisericile care și-au declarat autocefalia, nu au făcut-o pentru a submina demnitatea patriarhului de Constantinopol, ci pentru că așa o impuneau interesele politice și naționale nou create. Cei doi suverani din Balcani doreau să-și întărească independența față de Imperiul Bizantin și pe linie bisericească, prin organizarea Bisericilor naționale autocefale. Desigur, aceste schimbări restrângeau aria jurisdicțională a Patriarhiei Ecumenice, care și așa își exercita acest drept cu mari dificultăți în teritoriile foste bizantine cucerite de turci. În aceste condiții, Patriarhia Ecumenică manifesta o puternică rezistență față de aspirațiile la autocefalie ale unor biserici, pe de o parte pentru că dorea să mențină prestigiul Constantinopolului cel puțin

pe linie bisericească, dacă politic devenea tot mai slab, iar pe de altă parte exista și temerea ca Bisericele locale din Balcani, dar mai ales din Țările Române și Rusia, să nu intre în sfera de influență a catolicismului susținut de regii Poloniei și Ungariei și tolerat de domnitorii români .

De asemenea, trebuie reținut faptul că Patriarhia de Constantinopol se confrunta cu solicitările uneori foarte insistente ale împăraților bizantini pentru unirea cu Roma, secolul al XIV-lea fiind marcat de influența împărătesei Ana de Savoya, soția împăratului Andronic al III-lea, care era catolică, asupra fiului ei, împăratul Ioan al V-lea Paleologul. Acesta, dorind să obțină cu orice preț sprijin militar pentru stoparea ofensivei otomane în Europa, a mers personal la curtea regelui Ludovic cel Mare al Ungariei în anul 1366, care a avut tupeul să-i ceară împăratului nu numai aderarea la credința catolică, ci și rebotezarea după ritualul catolic așa cum procedase el cu „ereticii și schismaticii” bulgari și greci ortodocși din Vidin, pe care după cucerirea orașului i-a rebotezat cu sprijinul călugărilor franciscani . Intenția manifestată de Buda a finalizat-o împăratul Ioan al V-lea la Roma în anul 1369. Însoțit de membrii familiei imperiale și de înalți demnitari, dar lipsind reprezentanți ai clerului bizantin, împăratul îmbrățișa catolicismul printr-o fastuoasă ceremonie oficială în fața bisericii Sfântului Petru la 21 octombrie 1369. Împăratul a primit sărutul păcii din partea papei după ce el, mai întâi îngenunchind, îi sărutase piciorul. Era însă un act pur personal, care nu implica Biserica Ortodoxă, și respins categoric de patriarhul Filotei Kokkinos, care cerea nu numai clerului și credincioșilor din imperiu, ci și ortodocșilor din Siria, Egipt, Balcani și Rusia să rămână statornici în credință.

Pe fondul tensiunii dintre împărat și patriarh privind unirea cu Roma, a apărut un nou element de politică religioasă care îngrijora pe patriarh și-i submina autoritatea. În jurul anului 1381 s-a încheiat între împăratul Ioan al V-lea și patriarhul Nil (1379-1388) un „concordat”, prin care erau acordate noi prerogative bisericești. El hotăra alegerea patriarhului, a mitropoliților, episcopilor, promovarea și transferarea lor dintr-un scaun în altul, convocarea lor în capitală ori de câte ori era necesar, retrimiteria lor la reședință, și tot el primea de la ei jurământ de credință .

Elemente noi au apărut și în relațiile bisericești ruso-bizantine în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Începând cu anul 1325, mitropolitul Kievului își mutase reședința la Moscova, iar victoria marelui cneaz Dimitrij Ivanovic Donskoj asupra tătarilor în Kulikovopolje din 8 septembrie 1380 n-a însemnat numai dezvoltarea statului rus, ci și creșterea prestigiului Bisericii Ruse. S-a ajuns chiar la un moment de criză între Rusia și Bizanț, marele cneaz Vasile I interzicând pomenirea la slujbe a împăratului bizantin care s-a făcut vasal turcilor, spunând: „Avem o Biserică, dar nici un împărat”. Patriarhul Antonie al IV-lea (1389-1390; 1391-1397), susținând prestigiul împăratului, scria marelui cneaz: „Este imposibil să existe pentru creștini o Biserică, dar nici un împărat. Imperiul și biserica formează o unitate și o comunitate, și este imposibil ca cele două să fie despărțite. Ascultă de apostolul Petru, care scrie în prima lui epistolă: teme-te de Dumnezeu, cinstește pe împărat. El nu spune «împărați», pentru a nu gândi cineva că fiecare popor ar avea un împărat, ci spune «împărat», ca să arate că există numai un împărat al lumii întregi... dacă însă creștinii și-au însușit titlul de împărat pentru conducătorii lor, aceasta este împotriva naturii și a legii ca rod al tiraniei

și al puterii. Care părinți, care sinoade, care canoane vorbesc despre acești împărați? Mereu și pretutindenea, ele vorbesc despre un singur împărat ale cărui legi, porunci și decizii sunt pentru întreaga lume, pe care numai creștinii le proclamă și le respectă” .

În același timp, vechiul centru spiritual al rușilor, Kievul, a trecut în posesia cnezilor lituanieni în anul 1365. Aceștia au pretins de la patriarhul ecumenic titlul de „mitropolit al întregii Rusii” pentru primul dintre ierarhii cnezatului lor. La refuzul Bizanțului s-a răspuns cu acordarea acestui titlu de către patriarhul bulgar de Târnovo în anul 1353. În aceste condiții, patriarhul Filotei a trimis un al doilea mitropolit pentru Kiev și întreaga Rusie, în anul 1354, la Moscova, în persoana lui Alexei. Astfel, în anii 1355/ 1356 se găseau la Constantinopol doi mitropoliți ai întregii Rusii care își disputau drepturile jurisdicționale. După moartea mitropolitului lituanian în anul 1362 și până în anul 1375, a existat din nou un singur mitropolit al întregii Rusii, cu reședința la Moscova după care, la presiunile lituanienilor, patriarhul Filotei a numit un al doilea mitropolit. De aici rezultă că Biserica Rusiei era supusă Patriarhiei Ecumenice, însă mai mult cu scopul legitimității ei și a ierarhilor ei .

Poziția Patriarhiei Ecumenice în spațiul polono-moldo-rusesc poate fi caracterizată și de situația bisericească a Haliciului. În secolul al XII-lea exista aici o episcopie dependentă de mitropolia Kievului. Deși între anii 1303-1305 împăratul Andronic al II-lea Paleologul (1282-1328) a ridicat-o la rang de mitropolie cu cinci episcopii sufragane (Vladimir, Peremisl, Luțk, Turov și Helm), în anul 1328 a fost transformată din nou în episcopie dependente de Kiev. Patriarhul Ioan al XIV-lea Kalekas (1334-1347) a conferit scaunului de Haliciu iarăși rangul de mitropolie în anul 1341, fiind retrogradată pentru a doua oară în anul 1347.

În anul 1349 cnezatele rusești de Haliciu și Lwow au fost anexate de regele Cazimir cel Mare (1333-1370) Poloniei, care își extinsese granițele în anul 1352 până în porțile Moldovei. Pentru a-și asuma supremația în aceste cnezate rusești, regele ceru Patriarhiei Ecumenice în anul 1370 să acorde episcopiei de Haliciu rangul de mitropolie, scoțând-o astfel de sub influența Kievului și trecând-o în sfera de jurisdicție directă a Constantinopolului. Patriarhul Filotei Kokkinos și sinodul patriarhal au aprobat în luna mai 1371 ridicarea episcopiei de Haliciu la rang de mitropolie și alegerea mitropolitului Antonie (1371-1391), care pentru a-și asigura episcopi de Helm, Turov, Peremisl și Vladimir, trebuia să meargă la „preasfințitul mitropolit al Ungrovlahiei, pentru ca acolo, împreună cu acesta, să facă alegerile și hirotoniile” .

Prevederea este foarte importantă pentru contextul bisericesc din Țările Române. În primul rând se evidențiază prestigiul de care se bucura mitropolitul Țării Românești, un stat feudal în plină afirmare politică, economică și culturală. Actul era emis la numai doi ani după trecerea împăratului Ioan al V-lea la catolicism, când domnitorii Țării Românești își apărau suveranitatea față de pretențiile coroanei maghiare și ceruse Patriarhiei Ecumenice înființarea celei de-a doua mitropolii la Severin (1370) pentru stoparea propagandei catolice .

În al doilea rând se arată că în apropiere, în afară de mitropolitul Kievului și a întregii Rusii de la Moscova (care bineînțeles nu era încântat de crearea noii mitropolii, datorită restrângerii ariei jurisdicționale proprii), nu exista o altă mitropolie, adică un

alt ierarh cu același rang cu care să colaboreze. Prin urmare în Moldova, al doilea stat feudal românesc în plină afirmare, nu exista în anul 1371 un scaun mitropolitan.

Acest lucru nu exclude însă existența unui episcop la curtea domnitorului moldovean, iar pomelnicul de la Rădăuți înscrie înaintea lui Iosif două nume: Nicolae și Ștefan, care au fost episcopi aici .

Faptul că domnitorul Petru I Mușatinul a cerut mitropolitului Antonie de Haliciu să-i hirotonească doi episcopi, pe Iosif și Meletie, duce la concluzia că domnul dorea să păstreze scaunul episcopal de la Rădăuți, unde să fie instalat Meletie, iar în cetatea de scaun, Suceava, să aibă un mitropolit, pe Iosif, care era ruda lui. Acest lucru impunea datorită conjuncturii politice, căci recunoașterea de către Roma sau Constantinopol a unei provincii eclesiastice însemna înscrierea noului stat în harta politică a Europei. Domnitorul Petru I Mușatinul, ca și Nicolae Alexandru Basarab al Țării Românești, avea nevoie de o asemenea recunoaștere, pe care n-o dorea de la regele Poloniei (în fața căruia fusese nevoit să depună omagiu feudal la Lwow în anul 1387, și care era catolic), ci de la suveranul bizantin, dar pe care n-o putea acorda mitropolitul de Haliciu, chiar dacă aparținea canonic de Patriarhia Ecumenică, ci de o instanță bisericească superioară, și aceasta era patriarhul de Constantinopol.

În același timp însă, domnitorul Moldovei nu putea face abstracție de regele căruia îi adusese omagiul feudal, și care domina politic această zonă, recunoscându-l ca suveran politic pe împăratul bizantin, pe care nu-l mai recunoșteau cnezii ruși, și cerca ajutor militar pe la curțile regilor apuseni. De aceea, se consideră că solicitarea hirotoniei celor doi episcopi moldoveni la Haliciu era un act de respect, fie el și formal, față de regele Poloniei. Cât privește actul bisericesc în sine, nu era solicitată o instanță bisericească nerecunoscută de Constantinopol, ci un mitropolit care era membru al sinodului patriarhal, care era autorizat să hirotonească episcopi pentru Cetatea Albă, care se afla în componența statului condus de Petru I Mușatinul. În plus, domnitorul nu cerea modificarea unei stări de lucruri existente, ci recunoașterea unui ierarh ales de el și de boierii țării, care să fie instalat în scaunul mitropolitan înființat de Patriarhia Ecumenică încă din anul 1386, despre care face mențiunea „Manualul de cancelarie” la 1 septembrie 1386.

Deși nu era o noutate pentru Patriarhia Ecumenică o astfel de cerere, ea a fost refuzată categoric de patriarhul Antonie al IV-lea (1389-1390; 1391-1397). Luând în calcul experiența avută de Biserica Sârbă, cu care se stinsese conflictul abia în 1375 și tensionarea relațiilor ruso-bizantine, care puteau duce la repetarea cazului Ștefan Dușan în legătură cu titlurile imperiale și bisericești, Patriarhia Ecumenică era absolut interesată să mențină cel puțin autoritatea bisericească a Constantinopolului în sud-estul european. Prin urmare, credem că nici chiar formal Patriarhia Ecumenică nu voia ca cineva să încalce prerogativele ei, iar atitudinea domnitorului moldovean era considerată o astfel de încercare.

Din documentele patriarhale reiese că nici originea mitropolitului Iosif și nici hirotonia lui la Haliciu nu au fost motivele esențiale ale declanșării conflictului între Moldova și Patriarhia Ecumenică, ci mai mult se presupune că ea dorea să-și impună autoritatea ca prima Biserică a Răsăritului, care trebuia cu atât mai mult respectată de domnul, boierii și ierarhii Moldovei, cu cât ea fusese cerută expres marelui cneaz al

Moldovei, este drept din perspectiva politică, dar care avea implicații profunde și asupra Bisericii în conceptul feudal al unității stat-Biserică.

Fără îndoială că această cauză nu exclude pe cea formulată de Ștefan Gorovei, conform căreia pe de o parte patriarhul Antonie, revenind în scaunul patriarhal, dorea să-i dea o lecție suveranului bizantin, care făcuse uz de „concordatul din anul 1381”, iar pe de altă parte că Ieremia, mitropolitul de drept al Moldovei, trebuind să suporte umilirea moldovenilor care îl considerau mitropolit de drept pe Iosif, a provocat conflictul. Chiar și după recunoașterea mitropolitului Iosif, el mai făcea presiuni la Constantinopol, pe la anii 1407-1408, pentru recunoașterea sa ca mitropolit canonic al Moldovei.

Domnitorul Petru I Mușatinul, care era fiul unei mame catolice (Margareta-Mușata), el însuși căsătorit cu prințesă catolică, având în țara sa o episcopie catolică la Șiret, înființată de Lațcu Vodă (1365-1375) în anul 1370 și care teoretic putea urma exemplul împăratului Ioan al V-lea vis-a-vis de catolicism, trebuia să știe că un suveran ortodox are obligația să rămână ascultător autorității patriarhale. Acest lucru se impunea cu atât mai mult pentru mitropolitul Iosif, care îndrăznise să se facă episcop fără acordul acesteia. Așa se explică și faptul că după stingerea conflictului la 26 iulie 1401, asupra mitropolitului mai plana suspiciunea și el trebuia să se supună încă o dată umilinței unei cercetări riguroase din partea delegaților patriarhului Matei, ieromonahul Grigorie și diaconul Manuel Arhon. Situația lui s-a clarificat după întoarcerea delegaților și prin hotărârea expresă a patriarhului Matei, care l-a recunoscut ca mitropolit al Moldovei în ciuda opozițiilor din ședința sinodală, dar având sprijinul expres al împăratului Manuel al II-lea Paleologul.

Cu aceasta, nu numai că s-au normalizat relațiile bisericești moldo-bizantine, ci s-a întărit alianța politică dintre suveranul bizantin și ceilalți suverani ortodocși, în vederea coaliției antiotomane facilitată de eliminarea sultanului Baiazid I prin victoria lui Timurlenk la Ankara, la 38 iulie 1402, un loc important ocupându-l evlaviosul și vrednicul domnitor al Moldovei Alexandru cel Bun (1400-1432), sprijinit de mitropolitul Iosif.

În concluzie, putem spune că recunoașterea Mitropoliei Moldovei și a titularului ei, Iosif, în urma unui conflict de aproximativ 15 ani, este specifică relațiilor politico-religioase ale Constantinopolului cu spațiul sud-est european într-o perioadă în care, în paralel cu declinul Imperiului Bizantin, se afirmau alte state feudale ortodoxe (Bulgaria, Serbia, Țările Române și Rusia), care pentru a-și consolida suveranitatea politică cereau autocefalie sau autonomie bisericească față de Patriarhia Ecumenică. Pentru ca declinul politic al imperiului să nu însemne periclitarea autorității bisericești, Patriarhia din Constantinopol nu a recunoscut cu ușurință aceste stări de lucru și aceasta, cu atât mai greu, când era vorba de confirmarea ierarhilor localnici.

BIBLIOGRAFIA

1. Alexe, Ștefan, *Sinodul de la Ferrara-Florența (1438-1439) și participarea Bisericii Ortodoxe Române*, în „Ortodoxia”, an XL, 1989, nr. 4, pp. 19-36.
2. Anastos, M. *Aspects of the Mind of Byzantium (Political Theory, Theology, and Ecclesiastical Relations with the See of Rome)*, Ashgate Publications, Variorum Collected Studies Series, 2001.
3. Barbu, Daniel, *Byzance, Rome et les Roumains. Essai sur la production politique de la foi au Moyen Age*, București 1998.
4. Barbu, Daniel, *Faits historiques et fictions historiographiques: La δεσποτεία de Mircea le Grand et le „Despoiat” de Silistra*, în „Revue des etudes Sud-Est Europeennes” XXIV, 1986, 4, p. 313-322.
5. Barbu, Daniel, *Pictura murală, din Țara Românească în secolul al XVI-lea*, Editura Meridiane, București, 1986.
6. Brezeanu, Stelian, *O istorie a Imperiului Bizantin*, Editura Albatros, București 1981.
7. Buhăescu, V. Cămărașul, „Istoria Țării Românești și a Moldovei”, în *Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie*, XIV, 1913/1914
8. Constantinescu-Iași, Petre, *Bizantinismul în România. Influențe bizantine asupra artei românești*, București, 1925.
9. Corfus, I, *Pagini de istorie românească în noi publicații poloneze*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj*, v, 1968.
10. Costăchescu, M., *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. I, Iași, 1931.
11. Cotovanu, Lydia, *Deux cas paralleles d'Oikonomia byzantine applique aux metropoles Anthime Kritopoulos de Severin et Cyprian de Kiev, de Petite-Russie et des Litvaniens (deuxieme moitie du XIVe siecle)*, „Revue Roumaine d'Histoire”, XLIII, 2004.
12. Elian, Al., „Die Byzantinischen Studien In Rumanien. Bemerkungen und Ergänzungen zu einem „Abriss der Rumanischen Byzanlinistik”, *Balkanica*, V, 1, 1946.
13. Elian, Al., „Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea”, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964.
14. Georgescu, Valentin Al., „Instituțiile statale românești de sine stătătoare”, în *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, pp. 209-250.
15. Georgescu, Valentin Al., *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980.
16. Georgescu, Valentin Al., *L’idée imperiale byzantine et les reactions des realties roumaines (XIVe-XVIIIe siecles). Ideologie politique, structuration de l’Etat et du droit*, în „Byzantina”, anul II, 1971, pp. 311-339.
17. Gheorghiu, Vasile, *Lectionarul evanghelic grecesc din Iași (ms. 194)* București, 1940.

18. Gorovei, Ștefan S., *Îndreptări cronologice la istoria Moldovei în veacul al XIV-lea*, în "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol", X, 1973, pp. 99-120.
19. Gorovei, Ștefan S., *Întemeierea Mitropoliei Moldovei în contextul relațiilor moldo-bizantine*, în „Teologie și Viata”, 1993, nr. 8-10, pp. 28-53.
20. Gorovei, Ștefan S., *La începuturile relațiilor moldo-bizantine*, în volumul „Romanii în Istoria Universală”, III, 1, Iași, 1988, pp. 853-879.
21. Grecu, V., *Bizanțul și catolicismul în trecutul nostru îndepărtat*, în „Studii Teologice”, an II, 1950, nr. 9-10, pp. 556-568.
22. Gruia, Șt. Pop, *Moldova în sinodul de unire din Florența, 1439*, în „Revista Teologica”, an XI, 1921, nr. 1-3, pp. 57-71.
23. Josanu V., *Sfântul Ioan cel Nou și Cetatea Albă. Reactualizări*, „Memoria Antiquitatis”, XXII, 2002, p. 505-510.
24. Josanu V., *Un episod al afirmării și consolidării statalității românești la răsărit de Carpați: înființarea Mitropoliei Moldovei*, „Ioan Neculce. Buletinul Muzeului de Istorie a Moldovei”, s.n., XIX, 2013.
25. Laurent, V., *Les droits de l'empereur en matiere eclesiastique. L'accord de 1380/1382*, în *Revue des Etudes Byzantines*, 13, 1955.
26. Laurent, V., *Les droits de l'empereur en matiere ecclesiastique. L'accord de 1380/82*, „Revue des Etudes Byzantines”, XIII, 1955.
27. Laurent, V., *Les Momeires du Grand Ecclesiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438—1439)*, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1971.
28. Laurent, V., *Aux origines de l'Eglise moldave: Le metropolite Jeremie et l'eveque Joseph*, „Revue des Etudes Byzantines”, V, 1947.
29. Lazaris, Stavros, "L'empereur Jean VIII Paléologue vu par Pisanello lors du concile de Ferrare – Florence", *Byzantinische Forschungen*, 29, 2007, p. 293-324.
30. McManus, Stuart M., "Byzantines in the Florentine polis: Ideology, Statecraft and Ritual during the Council of Florence", *Journal of the Oxford University History Society*, 6, 2008.
31. Meyendorff, J. *Project de Concile Oecuménique en 1367: un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul*, în: *Dumbarton Oaks Papers*, Washington, nr. 14/ 1958
32. Meyendorff, J., *Byzantium and the rise of Russia: A study of Byzantino-Russian relations in the fourteenth century*, New York, 1981.
33. Minea I., *Informațiile românești ale cronicii lui Jan Dlugosz*, Iași, 1926.
34. Minea, Ilie, *Principatele române și politica orientală a împăratului Sigismund*, București, 1919.
35. Năsturel, Petre Ș., *Urmările căderii Țarigradului pentru Biserica românească*, în "Mitropolia Olteniei", XI, 1959.
36. Neamțu, V., „Afirmarea Țării Moldovei în cadrul politic european sub conducerea lui Ștefan cel Mare”, în *Istoria Românilor, Compendiu*, vol. II., 1976.

37. Panaitescu, P. P., „Lupta comună a Moldovei și Poloniei împotriva cavalerilor teutoni”, în *Revista de istorie*. vol. IV (1960), p. 225-238.
38. Panaitescu, P. P., „Marea adunare a țării, instituție a orânduirii feudale în țările române”, în *Studii*, an X (1957), nr. 3, p. 153-165.
39. Panaitescu, P. P., *Hrisovul lui Alexandru cel Bun pentru episcopia armeană din Suceava (30 iulie 1401)*, în *Revista Istorică Română*, IV, 1934, p. 44-56.
40. Panaitescu, P. P., *La route commerciale de Pologne a la mer Noire au Moyen Age*, în *Revista Istorică Română*, III, 1973.
41. Panaitescu, P. P., *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, vol. I, București, 1959.
42. Pippidi, A. *Tradiția politică bizantină în Țările Române în sec. XVI-XVIII*, București, 1983.
43. Pippidi, Andrei, *Monarhia în Evul Mediu românesc. Practica și ideologie*, în “National și universal în istoria romanilor”, București 1998.
44. Pippidi, Andrei, *Tradiția politică bizantină în Țările Române (sec. XVI-XVIII)*, Editura Corint, 2004.
45. Pliguzov, A., *On the Title „Metropolitan of Kiev and All Rus”*, „Harvard Ukrainian Studies”, XV, 1991.
46. Randa, Al., *Le Sud-Est european, partie integrante de l'Europe*, apărut în „Revue des Etudes Roumaines” vol. VII-VIII (1961), pp. 129-136.
47. Rezachievici, Constantin, „Despoția” lui Mircea cel Bătrân - o problemă de titulatură: între realitate și ficțiune în „Revista arhivelor”, 1, 1986, pp. 12-32.
48. Rosetti, R., *Despre unguri și episcopiile catolice din Moldova*, ARMȘI, XXVII, 2, 1905.
49. Rosetti, R., „Pomelnicul de la Bistrița și rudeniile de la Kiev și de la Moscova ale lui Ștefan cel Mare”, în *Analele Academiei Române*, Mem. Sect. 1st., Seria a III-a, t. XXII, 1939-1940.
50. Rosetti, R., „Une supposition erronee sur la politique d'Etienne le Grand”, în *Academie Roumaine, Bulletin de la Section Historique*, an IV, 1927.
51. Sudmann, Stefan, *Das Basler Konzil: Synodale Praxis zwischen Routine und Revolution*, Frankfurt-am-Main 2005.
52. Sykora, Jan *Poziția internațională a Moldovei în timpul lui Lațco: lupta pentru independență și afirmare pe plan extern*, în *Revista de Istorie*, 8/29, 1976.
53. Tafrali, O., *Bizanțul și influențele lui asupra țării noastre*, Institutul de Arte Grafice C. Sfetea, București, 1914.
54. Zbucea, Prof. univ dr. Gheorghe, *Istoria Bizanțului*, București 1994.